

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YAŞANAN İÇ GÖÇLERE DEĞİNEN ISLAHATNÂMELERE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ*

A CRITICAL VIEW OF THE ISLAHATNAMES ON INTERNAL MIGRATIONS IN THE OTTOMAN STATE IN THE 18TH CENTURY

Araştırma Makalesi
Research Paper

Nihal METİN**

Öz:

Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç göçlere dair araştırmalarda birincil kaynak olarak arşiv belgeleri ele alınırken kroniklerde bu önemli sosyal gelişmeye dair oldukça sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ancak muasırın kaleme aldığı ıslahatnâme türündeki eserler, eleştiriye açık olmakla birlikte, bu konuda başvurulabilecek birincil kaynaklar arasındadır. Özellikle göçün nedenleri üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında, reayanın arşiv belgelerine yansıyan şikâyetleri ile yazarların bahsetmiş oldukları göç nedenlerinin büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bu çalışmada da Osmanlı tarihi araştırmacıları için göç konusunda ıslahatnâmelerin önemine dikkat çekmek ve verdikleri bilgilere dair eleştirel bir bakış açısı sunmak amaçlanmıştır. Bu nedenle XVIII. yüzyıla ait yedi eser incelenmiştir. Yazarların konuya yaklaşımları, arşiv belgeleri ve mevcut literatürdeki bilgiler ile karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmiş, haklarında yazılan eleştiriler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Islahatnâme, Osmanlı, İç Göç, Reaya, Kanun-ı Kadim.

Abstract:

While archival documents are considered the primary source of research on internal migrations in the Ottoman Empire, there is limited information in the chronicles about this important social issue. However, the writings of contemporary ıslahatnâme writers, although open to criticism, are also a primary source on this subject. When migration studies are examined, it is seen that the complaints of reaya and the migration reasons discussed by the writers in the archives overlap to a large extent. This study aims to highlight the significance of ıslahatnâmes on immigration for Ottoman historians and to present a critical perspective on the information they contain. For this purpose, seven works belonging to the 18th century were reviewed. The approaches of the writers to the subject were evaluated in comparison with archival documents and existing studies and the criticisms written about them were discussed.

Keywords: Islahatnâme, Ottoman, Internal Migration, Reaya, Kanun-ı Kadim (Ancient Law).

* Makale Geliş Tarihi: 01.04.2022

Makale Kabul Tarihi: 02.06.2022

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, nihalmetin@marun.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4757-9078

GİRİŞ

Islahat lâyhaları ya da *ıslahat risâleleri* de diyebileceğimiz ıslahatnâmeler, devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetimi hakkında tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılan siyasetnâme geleneğinden gelmektedir. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri ve Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme* adlı eseri, İran menşeli olan bu türün ilk önemli örneklerindedir (Adalıoğlu, 2019: 304-306). Osmanlı Devleti'nde ise devlet ve toplum yapısını ele alarak bu konudaki aksaklıkları belirten ve çözüm önerileri sunan yeni bir tür olarak karşımıza çıkan ıslahatnâmeler, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır (Öz, 2019: 19).

Islahatnâmeler konusunda mevcut literatüre bakıldığında öne çıkan çalışmalardan biri, Yaşar Yücel'in hazırladığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1988 yılında yayınlanan *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâf'i'l-Mü'minîn* adlı eserdir. Kitabın isminde de zikredilen bu üç eserin tıpkıbasımları, günümüz Türkçesine çevirileri ve yazarın bunlara dair tanıtım yazıları tek bir cilt hâlinde yayınlanmıştır. Bir diğer çalışma ise Mehmet Öz'ün 1997 yılında yayınlandığı *Kanun-ı Kadimîn Peşinde-Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları* adlı kitabıdır. Yazar bu kitapta 12 ıslahatnâme yazarının Osmanlı Devleti'nin klasik düzeninde meydana gelen değişimlere karşı yaklaşımlarını ele almaktadır. Bunlar dışında, yazarlara veya eserlerine dair pek çok müstakil çalışma bulunmakla birlikte, yalnızca belli bir döneme ait ıslahatnâme yazarlarının eserlerinin tanıtıldığı ya da yine bu eserlerden yararlanılarak belli bir konunun incelendiği çalışmalar da mevcuttur.¹ XVIII. yüzyıl özelinde söyleyecek olursak bu dönemin ıslahatnâmelerini tanıtan Ali İbrahim Savaş'ın (1999) "Lâyihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler" adlı makalesi bulunmaktadır. Ayrıca Koçi Bey ve Gelibolulu Mustafa Âli'nin eserleri üzerine eleştirel bir bakış açısı sunan Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın (2000) *Modern Devletin Doğası* adlı çalışması alana büyük bir katkı sağlamıştır. Son olarak geniş bir çerçevede ıslahatnâmeleri ele alan Coşkun Yılmaz'ın (2003) "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler" isimli makalesi burada zikredilebilir.

Günümüzde pek çok konu üzerine bu eserlerden faydalanılmakta, ancak aynı zamanda pek çok açıdan da eleştiriye tâbi tutulmaktadırlar (Bkz. Yılmaz, 2003). Bu çalışmada ise XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç göçlerin nedenlerine dair dönemin ıslahatnâme yazarlarının tespitlerine yer verilerek yazarların yaklaşımları, arşiv belgeleri

¹ Doğan, M. (2019). Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme, *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 149-173; Egen, N. G. (1999). Siyasetnâmelerimizde Çizilen 'Devlet Adamı' Portresinin Temel Özellikleri, *BİLGİ*, 8, 27-47; Köksal, O. (1999). XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri, K. Çiçek (Ed.), içinde (161-169), *Osmanlı*; Öz, M. (1994). Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti, *Türk Yurdu*, 11(44), 49-52; Öz, M. (1999). XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme, *Türkiye Günlüğü*, 58, 48-53; Özcan, A. (1992). Osmanlı Siyasetnâmelerinde Reâyâ Hukuku, *Tarih Boyunca Türklere İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, 11, 91-101; Özvar, E. (1999). Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü, *Divân İlimi Araştırmalar*, 7, 135-151.

ve mevcut literatürdeki konuya dair bilgiler ile karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu sayede bahsi geçen eserleri doğru anlamlandırabilmek, yazarın ve metnin güdümünden uzaklaşp eleştirel bir bakış açısı sunmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda eserlerde sunulan iç göçe dair tespitler üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Makalede yararlanılan eserler ise Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın (ö. 1716) *Ta'limât-ı Hikmet-âyât-ı Şehid Ali Paşa'sı*², Osmanlı devlet adamlarından Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (ö. 1717) *Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l Ümerâ'sı*, edib ve aynı zamanda devlet adamı olan Nahîfi Süleyman Efendi'nin (ö. 1738) *Nasihatü'l-Vüzerâ'sı*, Osmanlı'da ilk Türk matbaasının kurucusu olan ünlü âlim İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1747) *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem'i*, Kırım seraskerliği ve çeşitli vilayetlerde valilik yapan Canikli Ali Paşa'nın *Tedâbirü'l-Gazavât'ı* (1776), Osmanlı bürokratlarından Süleyman Penah Efendi'nin (ö. 1785) *Mora İhtilâli Târihçesi* veya *Penah Efendi Mecmuası* ve Osmanlı kalemiye erbabından Dürri Mehmed Efendi'nin (ö.1794) *Nuhbetü'l-Emel fi Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel'*idir.

1. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YAŞANAN İÇ GÖÇLER

İslahatnâme yazarlarının iç göçe dair uyarılarına geçmeden önce Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda yaşanan nüfus hareketlerine kısaca değinmek, konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır. Bunun için de öncelikle devletin bu konudaki yaklaşımına bakılabilir.

Osmanlı Devleti'nde toprağın ekilip biçilmeye ve vergilerin ödenmeye devam edebilmesi için herkesin kayıtlı olduğu yerde oturması ve kendi işiyle meşgul olması istenmiştir. Bu nedenle kanunnâmeler ve fermanlar vasıtasıyla reayanın göç etmesi önlenmeye çalışılmıştır (Metin, 2021: 4-10). Kanunlara göre sipahinin göç eden kayıtlı reayasını 10 ilâ 15 yıl içerisinde bulup geri getirme hakkı vardır. Ayrıca çiftçiden, toprağını ekip biçmeyi bırakmanın bedeli olarak çiftbozan vergisi tahsil edilmektedir (Osmanlı Kanunnâmeleri, 2016: 190; 1992: 307). Ancak bu önlemlere rağmen çeşitli sebeplerden dolayı reayanın göç etmesi engellenememiş, zaman zaman bu sorun önemli boyutlara ulaşmıştır.

XVI. yüzyılda ağır vergi yükü, ehl-i örfün reayayı göçe zorlayan uygulamaları, salgın hastalıklar, işsizlik, kıtlık ve ziraat alanların yetersizliği gibi sebeplerden dolayı göçler yaşanırken XVII. yüzyılda taşradaki göç hareketlerinin en önemli nedeni olarak Celâli isyanları görülmektedir. (Bkz: Arslan, 2001; İnalçık, 2009: 194). İmparatorluk sınırları içerisinde gerçekleşen bu nüfus hareketlerinin zamana göre seyri, göç alan ve göç veren yerlerin tespiti gibi konularda çok daha geniş çaplı araştırmalara ihtiyaç olmakla birlikte XVIII. yüzyılda taşrada gerçekleşen göçlere dair genel bir değerlendirme sunulabilir.

XVIII. yüzyılda taşrada reayanın kayıtlı olduğu yeri terk etme eğilimi hızla devam ederken göçmenlerin en fazla rağbet ettiği adres olarak başkent İstanbul öne çıkmaktadır. Başkente en fazla göç veren yerler ise Anadolu'da Sivas eyaleti ve çevresi iken Rumeli'de Arnavut nüfusun yoğun olduğu bölgelerdir. Anadolu ve Rumeli'den çok sayıda reayanın İstanbul'a

² Özcan bu eserin, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* adlı eserinin bazı kısımlarının emirname şeklinde hülasası olduğunu belirtir (Özcan, 2019: 462).

göç etmesinden dolayı şehirde yaşanan sıkıntılara ve alınmaya çalışılan önlemlere dair çok sayıda belge vardır.³ İnsanların göç kararı alma nedenleri arasında vergi baskısı öne çıkarken İstanbul’u seçmelerinde ise buradaki iş imkânlarının fazla olması, vergi muafiyetleri ve hem-şehri bağlantıları gibi bazı etkenler söz konusudur. Yaşanan göçler taşradaki dirlik sahiplerinin ve hazinenin vergi gelirlerinin azalmasına neden olurken bu kaybın geride kalanlardan telafi edilme çabası, daha fazla göçe neden oluyordu. İstanbul’da ise darlık ve pahalılık, yangınlar, salgın hastalıklar ve asayişin bozulması gibi bazı sorunlara neden oldukları gerekçesiyle göç-men nüfusun artması engellenmeye çalışılıyordu. Bu amaçla hem taşrada hem İstanbul’un kapılarında hem de şehir içinde bazı önlemler alınıyor, konuyla ilgili olarak görevliler sık sık uyarılıyorlardı (Bkz. Aktepe, 1958; Metin, 2021; Özkaya, 1983).

2. XVIII. YÜZYIL ISLAHATNÂME YAZARLARININ OSMANLI DEVLETİ’NDE YAŞANAN İÇ GÖÇLERİN NEDENLERİNE DAİR TESPİTLERİ

Bu dönemde yoğun olarak başkente göç yaşanmasında İstanbul’un sunduğu imkânlar elbette belirleyici olmuştur. Ancak belgeler aynı zamanda taşrada da halkın çok hareketli olduğunu; köyler, kasabalar ve sancaklar arasında da göç hareketlerinin varlığını göstermektedir. Dolayısıyla yaşanan göçleri anlayabilmek adına taşradaki itici nedenlere bakılması önem arz etmektedir.

XVIII. yüzyıldaki göçlere dair arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanan çalışmalara bakıldığında göçün başlıca nedenleri olarak haksız vergi talepleri (ehl-i örfün zulmü), vergi artışı, eşkiya tasallutu, iç göçün domino etkisi, ehl-i şer’in zulmü, işsizlik, kıtlık ve salgın hastalıklardan bahsedilebilir (Bkz. Metin, 2021). Genel olarak dönemin ıslahatnâme yazarlarının da göçün nedenlerine dair tespitleri, saymış olduğumuz bu sebepler ile örtüşmektedir. Ancak bu nedenlerin ortaya çıkmasında etkili olan koşullara dair görüşleri ve sundukları öneriler günümüzde tarihçiler tarafından eleştirilmektedir.

2.1. Haksız Vergi Talebi (Ehl-i Örfün Zulmü)

XVIII. yüzyıla ait arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan çalışmalara göre bu dönemde taşradan göçün en önemli nedeni, reaya üzerindeki vergi baskısıdır. (Bkz. Aktepe, 1958; Metin, 2021; Özkaya 1983) Artan vergi yükünün hem kanuna uygun olarak hem de kanunsuz bir şekilde gerçekleştirildiği düşünüldüğünde verginin bu başlık altında ele alınacak yönü, askerî sınıf tarafından reyadan kanunsuz bir şekilde talep edilmesidir. Halkın yaptığı şikâyetlerde ve devletin göndermiş olduğu hükümlerde “*ehl-i örfün zulmü*” olarak çokça değinilen bu durumun ortaya çıkışı da kendi içerisinde farklı kategorilere ayrılabilir. Örneğin vergiden muaf olanlardan ya da kendi kayıtlı reyası olmayanlardan vergi talep edenler ile

³ Örnek belge: “[...] vilâyet-i Anadolu ve memleket-i Rumeli’nde vâki’ kasabât ve kurâ ahâlisinden ve re’âyâ vü berâyâ makûlesinden olanların niceleri mücerred tekâlifden halâs için Âsitâne-i Aliyye’ye gelüp rençberlik ve ba’zı bey’ ü şirâ ile kisb ü kâr ve intifâ’ tisyâr ettikleri ve tekâlifden dahi emniyet ve halâsları sâirlerine [] rağbet hâlâ olmağla müte’ehhil olanlar ehl ü ıyâllerile ve mücerredler dahi birer güne bahâne-i vâhiye ile mahmiye-i İstanbul’a aralık aralık ceste ceste vürûd u duhûl-birle meks ü tavatun ve karâr u mütemekkin edüp [...]” (ADVNS.MHM.d. 147: 92).

bir şekilde alması gereken miktardan fazlasını alanlar bu grup içerisinde zikredilebilir. Ancak daha çok kastedilen, ikinci grup olan yani reayadan yükümlü olduğu miktardan fazlasını talep edenlerdir. Bu kişiler ya defterde yazılan miktarın fazlasını istemekte ya da çeşitli adlar altında kanunda geçmeyen vergiler yani *tekâlif-i şakka* talep etmektedirler. Üstelik yerel güçlerin bu taleplerini zorla gerçekleştirebilecek silahlı güce sahip olmaları da halkın dayanma gücünü azaltmaktadır. Dönemin *Ahkam ve Şikâyet Defterleri* incelendiğinde bu duruma dair şikâyetlerin ve göçe neden olduklarını belirten ifadelerin fazlalığı dikkat çekmektedir (Örnek belgeler: ADVNS.AHK.KR.d. 2: 207; ADVNS.AHK.SS.d. 1: 96).

İslahatnâme yazarları da bu sorunun göçe yol açacağı uyarısıyla konuya eserlerinde yer vermektedirler. Reayanın korunup kollanması, hallerinden daima haberdar olunması ve yönetici sınıfa ezdirilmemesi gerektiğinin altını çizmektedirler. Burada yazarların devlet ve toplum yapısına dair sahip oldukları bakış açısının da etkisi görülmektedir. “Adalet Dairesi” olarak adlandırılan ve devletin adaletle idare olunması gerektiğini öne süren bu anlayışa dair İnalçık, adaletin zayıfı güçlüye karşı korumak anlamına geldiğini, dolayısıyla halkın otorite sahipleri karşısında korunmasının hükümdarın temel ödevi olduğunu belirtir. İdeal ve güçlü devletin, iyi korunmuş reaya sayesinde var olabileceğini ifade eder (İnalçık, 2014: 53-54). Nitekim yazarların da eserlerinde özellikle vurguladıkları nokta; devletin bekası için reayanın korunup kollanması gereğidir. Bir diğer deyişle “*Reaya velinimettir*”. Devlet için askerın, asker için paranın, para için halkın, halk için ise adaletin gerekli olduğunu hatırlatarak reayanın padişaha Allah'ın emaneti olduğunu sık sık ifade ederler. Özellikle bu son ifade dikkate alındığında, yazarların sahip oldukları toplum ve devlet algılarına göre reayayı sadece vergi verdiği için önemsediklerine dair eleştirilerin tartışılması gerektiği anlaşılmaktadır.⁴

Dönemin tanıkları reayaya yapılan bu zulme yol açan temel etken olarak rüşveti işaret etmektedir. Rüşvetin nasıl göçe neden olan olayların kapısını araladığını, ıslahatnâme yazarları kendi bakış açılarıyla aktarmaya çalışmışlardır. Her yazar, sistemi temelinden sarsan mesele olarak öncelikle bu konuya değinmiştir. Ancak rüşvetin etkisinin yalnızca idarî atamalarla sınırlı olduğunu düşünmemek gerekir. Zira devlet mekanizmasını ayakta tutan diğer tüm sistemlere de sirayet edecek sonuçlara yol açmaktadır. Dolayısıyla üzerinde etraflıca durulan bir mesele olmuştur.

Bilindiği üzere, Osmanlı'da devlet görevlilerinin görev tevcihi karşılığında “*caize*” denen bir ücret ödemeleri gerekmektedir. Ayrıca çeşitli vesilelerle İstanbul'a davet edilmiş taşra idarecileri de bir bağlılık sembolü olarak *pişkes* ve *hediyeler* sunarlardı. Pişkes ve caize, gizli saklı bir para olmayıp, rüşvet olarak değerlendirilmezdi. Ancak ıslahatnâme yazarları çok net bir şekilde bunu rüşvet olarak adlandırıyorlardı. Nitekim bu durumun zararları çok ciddi boyuttaydı. Liyakat gözetilmiyor, mansıplar ehline değil, kim daha fazla rüşvet verirse ona tevcih ediliyordu. Ayrıca zamanla caize alanlar daha fazla gelir elde etmek adına görev sürelerini kısaltmış, bu da kısa sürede ödediği miktarı telafi etmeye çalışan ümeranın halka “*salma*” yapmasına neden olmuştur. Örneğin beylerbeyiler, altı ayda bir

⁴ Konuya dair değerlendirmeleri için bkz. Yılmaz, 2003: 320.

sadrazama gönderdikleri parayı tahsil edebilmek için haslarının yeterli olmadığını, usulsüz dirlik tevcihleri yapmak ve rüşvete başvurmak zorunda kaldıklarını belirtiyorlardı (Doğan, 2002: 34-48). Dolayısıyla her an azledilme korkusu duyan bir görevlinin kısa sürede verdiği miktarı karşılama, hatta bir an önce daha fazlasını elde etme çabası, taşradaki halkın eziyet görmesine neden oluyordu.

Yazarlara göre rüşvet demek, reayayı yağmaya izin vermek demektir. Zira makamların satılıyor olması, verilecek olan bu paranın bir şekilde karşılanması gerektiği anlamına gelmekteydi. Fakir reayaya bu şekilde zulmedilmesi ise ahalinin dağılmasına, beldelerin boşalmasına ve sonunda da hazinenin gelirlerinin erimesine neden olacaktı. Şimdi XVIII. yüzyıl ıslahatnâme yazarlarının bu konuda neler yazdıklarına yakından bakalım.

Şehid Ali Paşa, halktan cerime ve rüşvet alınmaması gerektiğini açıklarken rüşvetle mansıp vermenin reayayı yağmaya izin vermek demek olduğunu, sadrazamların nefisleri için bir şeyler elde etme ümidinden kurtulması gerektiğini yazar. Taşraya atananların hallerinden, reaya davranışlarından daima haberdar olunması, hatta bu iş için adamlar atanması ve bir-iki şikâyetçi yüzünden bir valinin azledilmemesi gerektiğini belirtir. Paşa, tekâlif-i şakka nedeniyle birçok köyün harap olduğunu, toprağın boş kalıp köy ve kasabaların imarı için ne gerekiyorsa araştırılıp yapılmasını, halktan çeşitli adlar altında para alınmamasını, devre çıkılmamasını, taşraya gönderilen emirlerin tenfizine dikkat edilmesini önerir. Ayrıca kadı arzı olmadıkça arzuhal ile vazife verilmemesi ve defter dışından kimseye timar ve malikâne verilmemesi gerektiğini ifade eder (Şehid, 1910: 143-147).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da rüşvetin taşrada göçe neden olduğuna dair açıklamalarda bulunur. Memurların atamalarında liyakate önem verilmediğini ve önemsiz sebeplerden, araştırılmadan suçlanıp azil korkusu yaşamamaları gerektiğini belirtir. Ona göre, ehliyetsiz kişiler eğer rüşvetle mansıp elde ederse fakir reayaya zulmeder, bu da ahalinin dağılmasına sebep olup, beldeleri viran eyler. Bu durum devlet için felakete yol açar, hazineyi boşaltır, vergi yükü arttığında göçe neden olur ve boşalan tarlalarda tarım yapılmadığından kıtlık gibi büyük felaketler meydana gelir. Bu nedenle azil korkusu olmadan rütbelere layık olanlara karşılıksız-parasız verilmelidir. Paşa, devlet âdil olursa rüşvete de gerek kalmayacağını belirtir. Rüşvet ortadan kalktığında, zulmün de ortadan kalkacağını ve reayanın tekrar eski vatanlarına “kendi istekleriyle” geri döneceklerini iddia eder. Ayrıca konuyla ilgili “*Hiç kimse yeterli olduğu rütbe için istekte bulunma külfetine, rüşvet vermeye muhtaç değildir.*” sözü oldukça dikkat çekicidir (Defterdar, 1969: 42-49). Bunun dışında vilayet ileri gelenleri ile muamelecilerin halk üzerindeki baskısının kaldırılmasını, güvenilir bir kadı ya da vali arzı olmadıkça arzuhal ile vazife verilmemesini önerir (Defterdar, 1969: 19).

Nahîfi Süleyman Efendi de devlet görevlilerinin mal edinme sevdasına düşmemeleri ve açgözlü olmamaları gerektiğini, rüşvet ile mansıp vermenin reayayı yağmaya izin vermek olduğunu, bir-iki şikâyetçi yüzünden azil kararı verilmemesi ve taşradaki ahalinin ahvalinin her zaman sorulması gerektiğini belirtir. Mezalim ve tekâlif-i şakka nedeniyle harap olan yerlerin ihya edilmesi için araştırılıp imarına çalışılması, reayanın başka vergi talepleri ile rencide edil-

memesi, memleketin “*şen ve âbadan*” olması için reayanın korunması ve taşraya gönderilen evâmirin tenfizine ihtimam gösterilmesi gerektiğini belirtir (Nahîfî, 1997: 21-23).

Canikli Ali Paşa ise “*Bir alay mansıb arzusu olan kimesneler ejderha gibi ağızlarını açdılar, ne mansıba kanaat etdiler ve ne beytü'l-mal-ı Müsliminin ekinden doydular.*” diyerek rüşvetle yalan beyanlarda bulduklarına dair örnekler verir. En büyüğünden en küçüğüne kadar bütün atamaların liyakate göre yapılması gerektiğini söyler. Ona göre terfiler, herkesin bulunduğu mevkiye uygun yapılmalı, erken azillere dikkat edilmelidir. Gerek voyvodalık gerek iltizam işleri meçhul adamlara verilmemeli, taşradaki işlerde tecrübeli kişilere verilmelidir. Görevini hakkıyla yerine getirmeyen terfi ettirilmemelidir. Devlet adamları istişareye layık, tecrübeli kişiler olmalıdır. Yazar ayrıca taşradan vezaret verilecek kişilerin iyi bilinmesi ve göreve layık olmaları gerektiğini anlatır (Canikli, 1973: 154-158).

Paşaya göre göçe neden olan etkenlerden biri de reayadan zahire toplanırken bazı hatalara düşülmesidir. Öncelikle bu işle görevli olanların, âyanlar vs. yiyicilerin fırsatı ganimet bilip kendilerine pay çıkartmaya çalıştıklarını belirtir. Mübaşir, âyan ve hükkamın zulmünden, reayanın perişan olduğunu ifade eder. Kendilerine verilenle yetinmeyen bu kişilerin kendi kabahatleri ortaya çıkacak olduğunda tekâlif vermeyenleri başlarına toplayarak yağmaya giriştiklerini anlatır. Ona göre bu üç görevlinin birleşmesi, memleketlerin harap olmasına yol açmaktadır. Yapıya benzettiği reayanın sağlam durabilmesi için onu tutan dört diğerin yani padişah, sadrazam, defterdar ve mübaşirin duruma vâkıf ve sağlam olmaları gerektiğini belirtir. Yazar ayrıca İstanbul'a şikâyet için gelenlere değinir. Bir alay insanın bu maksatla gelmişken bir mübaşir atanıp baştan savma ilgilenildiği ve mahallindeki idarecilerin olaya bir şeyler elde etme amacıyla yaklaştıkları için halkı şikâyette bulduklarına pişman ettiklerini belirtir. Şikâyetçinin kadı ilamı ve mahzar ile gelmesi gerektiğini, eğer kadıdan da şikâyetçi ise arzuhal ya da mahzar ile gelmelerinin lüzumuna dikkat çeker (Canikli, 1973: 146-148).

Dürrî Mehmed Efendi de taşradaki göçlerin nedeni olarak, halk üzerinde dayanılmaz hale gelen yükümlülüklerden ve vergi baskısından bahseder. Mukataa, zeamet, timar ve cizyelerin her yıl artan iltizamlarına da dikkat çekerek insanları yerlerinde tutmak, ziraatı bırakıp köylerinden kasaba ve şehirlere gitmelerine engel olmak için bunların tahsilinin bir düzene konmasını, tekâlif-i şakkanın kaldırılmasını, adaletin sağlanmasına çalışılmasını ve bu konuda verilen emirlere aykırı davrananların cezalandırılmasını önerir. Bu sayede gidenlerin de gönüllü olarak geri döneceklerini ve sonuç olarak hazinenin gelirlerinin de artacağını iddia eder (Dürrî Mehmed Efendi, 2022: 90-92).

Son olarak Süleyman Penah Efendi, bir süredir verginin defterlere göre alınmadığını, daha fazlasını isteyerek reayaya zulmedildiğini, reayanın her gün “önce hangi zalime akçe vereceğim” diyerek evinden çıktığını ifade eder. Verginin kanun üzere alınmasını, herkesin vergisini kayıtlı olduğu yerde vermesini önerir. Vali ve mîrimîranların kanunsuz, defter haricinde halktan çeşitli bahanelerle akçe ya da hizmet talep etmemesini söyler (Penah Efendi, 1942-43: 313, 391).

Penah Efendi ayrıca cizye ve avâız işinin bir kişiye iltizamla verilmemesi gerektiğini, reyanın korunması adına İstanbul'dan bir hâcegânın bu iş için görevlendirilmesinin daha uygun olduğunu belirtir. Tahsilde kimseye zulüm olmaması için tedbirlerin alınması ve mütesellimin de yerliden olmaması gerektiğini söyler. Her kazada hükkam, âyan ve kocabaşların devleti bazı hilelerle aldatmaya çalıştıklarını, memleketi babalarının malı gibi alıp sattıklarını anlatır. Taşrada yetki sahibi herkesin istediğini yaptığını, devlet korkusu olmadığını, reyanın dahi bu durumdan dolayı devlete itaatinin azaldığını ifade eder (Penah Efendi, 1942-43: 318-320).

Rüşvetin sonuç olarak halka zulme neden olacağından esasen XVI. ve XVII. yüzyıl ıslahatnâme yazarları da geniş bir şekilde bahsetmektedirler. Ancak bütünüyle liyakate dayalı bir atama, esasen yazarların idealize ettikleri durumdur ve işler tam olarak böyle yürümediği için isyan etmektedirler. Örneğin rüşvetin “hediye” diye aşikâre kapıdan kapıya verilip alınır hale gelmesi karşısında yaşadıkları şaşkınlığı anlatmaya çalışır ve bu duruma neyin yol açtığına değinirler. Onlara göre göreve gelenlerin ancak bir buçuk, iki yıl o görevde kalacaklarını bildikleri için hem bu hediyelerin parasını çıkarmaları hem de borçlarını ödemeleri gerekmektedir. Dolayısıyla bu kadar az zamanda bunca malı ancak reayadan, yetim malından, haram ya da helal yoldan tahsil etmeye çalışacaklarını belirtirler. (Kitâb-ı Müstetâb, 1988: 23-25; Hırzû'l-Mülûk, 1988: 160)

Görüldüğü üzere burada önemli olan nokta yazarların, makam sahiplerinin halka yaptıkları bu zulmü eleştirmeleri değil, onları bunu yapmaya iten nedenleri ele almalarıdır. Kişilerin daha o makama gelmeden derya gibi borcun altına alınmaları ve örneğin valilerin azalan gelirlerine rağmen artan masraflarından dolayı aslında buna mecbur kaldıkları anlatılmaktadır. Bu noktada sorgulanması gereken, ortaya çıkan durumun bir yozlaşma olarak mı ele alınması gerektiğidir. Örneğin Abou-El-Haj XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde yolsuzluğun genel bir olgu olduğunu belirterek bu dönemi çalışan uzmanların da bu olguyu meşru bir araştırma konusu olarak ele aldıklarını ifade eder (2000: 31). Nitekim Osmanlı için de atamalarda bu durum meşru hale gelmiş, sadrazam ve maiyetinin gelirlerinden biri olarak görülmektedir. Konuya dair yazmış olduğu makalede Çelik, atamalarda verilen bu tür hediye ve vergilerin tamamının yolsuzluk kapsamında değerlendirilmesinin hatalı olacağını, bu hataya düşülmesinde de rüşvetin tam tanımının 1840'a kadar yapılmamış olmasının rolü olduğunu belirtir. Yazar ayrıca dönemin yazarlarının kendi konularından memnun olmadıklarından dolayı ya da ıslahat tekliflerinin etkinliğini arttırmak amacıyla mevcut durumu abartılı anlatma ihtimallerinin de göz önüne alınması gerektiğini belirtmektedir. Ancak aynı zamanda makam elde etmek için büyük masraflar yapılmasının yolsuzlukları besleyen bir unsur olduğu gerçeğini de hatırlatmaktadır. Bu durumun XVIII. yüzyılda vahim bir hale gelmesi nedeniyle 1174 (1760-61) yılında caize oranlarının yeniden düzenlendiğini ve padişah ile sadrazama gönderilen hediye türü masrafların azaltılmaya çalışıldığını belirtir (Çelik, 2006: 31-35).

Abou-El-Haj, yazarların ideal kabul ettikleri geçmişe yani kanun-ı kadime dönülmesine dair önerilerinden yola çıkarak aslında gerçekçi olmadıklarını, kendi idealize ettikleri

klasik dönem yorumlarını geçmişe yansıttıklarını düşünmektedir. Yazarların istediği bu son derece merkezîyetçi otoritenin kendi fantezilerinin geçmişe yansıtılması olduğunu, zira Osmanlı sultanlarının hiçbir zaman bu derece bir iktidara sahip olmadıklarını belirtir. Üstelik Osmanlı Devleti'nin adem-i merkezîyetçi iktidar yapısına geçişi ile aslında Avrupa'dakine benzer bir süreç yaşadığını ifade eder (2000: 28, 103). Nitekim bahsettiğimiz XVIII. yüzyılın en belirgin özelliği de yerel güçlerin nüfuzlarının çok fazla artmış olmasıdır. Buna paralel olarak Tezcan, diğer devletlerde olduğu gibi XVII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin de büyük bir idarî ve malî bir dönüşüm yaşadığını, merkezi otoritenin zayıfladığı, iktidarın paylaşıldığı, sınıfsal ayrımların kalkmaya başladığı bir Erken Modern Devlet'e dönüştüğünü ifade eder (2011: 10, 227-243).

Tüm bunlardan hareketle öncelikle ıslahatnâme yazarlarının reayanın ehl-i örfün zulmünden kurtarılmasına ve bunun için de devlet görevlilerinin rüşvet vermek zorunda kalmasına dair yaptıkları tespitlerin değerli olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca güvenilir bir kadı ya da vali arzı olmadıkça arzuhal ile vazife verilmemesi, erken aziller konusunda dikkatli olunması ve halkla yakından ilgilenilmesi gerektiği konusunda yapılan tavsiyeler de dikkate değerdir. Ancak devlet her ne kadar *adaletnâmeler* vasıtasıyla tehdit ve uyarılarda bulunarak reayayı yerel güçlerden korumaya çalışsa da tam olarak bunu başaramamıştır. Hatta dönemin şartları gereği bizzat kendi uygulamalarının bu sonucu doğurduğu da bilinmektedir. Örneğin devletin taşrada asker ve vergi toplama konusunda yerel güçlerden aldığı destek, yine nakit ihtiyacına bağlı olarak iltizam ve malikâne sistemini yaygınlaştırması, idarî yapıda yaşanan dönüşüm ile bu kişileri taşrada çeşitli görevlere getirmesi âyanların gücüne güç katmıştır (Özkaya, 2014: 75-112; İncılık, 2016: 71). Bu durumun nedeni ise XVI. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yüksek enflasyon, işsizlik, kuraklık, uzun süren savaşlar gibi bazı dış ve iç kaynaklı gelişmelerdir (Bkz. Öz, 2019: 33-51). Dolayısıyla yazarların sorunun, iktidarın paylaşılması noktasında devletin geçirmek zorunda kaldığı dönüşüme bağlı olarak ortaya çıktığını gözden kaçırdıkları söylenebilir. Bu dönemde silahlı güce, maddî güce ve idarî yetkilere sahip olan vilayet ileri gelenlerinin halk üzerindeki baskısını kaldırmak artık kolay değildir.

2.2. Vergi Artışı-Seferlerin Etkisi

Reayanın vergi yükünün artmasının bir diğer nedeni de kanunî olarak alınan vergilerdeki artıştır. XVIII. yüzyılda reayanın vergi yükü incelendiğinde mutad olduğu üzere kendisinden alınan vergi miktarlarında belirgin bir artış olmadığı ancak XVII. yüzyıldan itibaren avarız vergisinde yaşanan büyük artışa ek olarak XVIII. yüzyılda *imdadîyye* adı altına yeni vergiler alınmaya başlanmasının halkın dayanma gücünü zorlamaya başladığı görülmektedir. Özellikle *imdad-ı seferiyye* adı altında savaş döneminde tahsil edilen vergi, barış döneminde tahsil edilen *imdad-ı hazariyyenin* iki katıydı. Buna savaş döneminde halktan yapılan diğer talepler, nüzul, sürsat, mübayaa gibi yükümlülükler de eklendiğinde halkın savaş zamanı neden vergi korkusundan göç ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim göçe dair devletin gönderdiği fermanlarda da halkın "*seferler takribiyle vergi havfi*" yaşayarak göç

ettiğinden bahsedilmektedir (ADVNS.MHM.d. 153: 280-281). XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rusya (1710-1711), Venedik-Avusturya (1715-1718), İran (1723-1724, 1732-1736), Rusya-Avusturya (1736-1739), İran (1742-1746), Rusya (1768-1774), İran (1775-1779), Avusturya (1787-1791) ve Rusya (1787-1792) ile neredeyse aralıksız uzun süren savaşlar düşünüldüğünde halkın yaşadığı zorlu süreç daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca bu seferler sırasındaki asker ve vüzerâ geçişleri de halkı rahatsız eden önemli bir etkeni. Hatta bu durumun sürekli yaşandığı bölgelerde halk, çareyi göç etmekte buluyordu (Örnek belge: ADVNS.AHK.SS.d. 7: 66). Nitekim Canikli Ali Paşa da bu konuya değinerek reyanın perişan olmasının bir nedeninin de gelip geçen vüzerâ ve asker olduğunu, kendilerini toparlamaları için biraz zamana ihtiyaçları olduğunu yazar. (Canikli, 1973: 170).

Yazarlar, reyanın vergi mükellefi olarak devlet için önemini vurgulayan bir anlayışıyla vergi artışı meselesini ele almaktadırlar. Dolayısıyla reayayı yalnızca kanunsuz olan vergi taleplerinden değil bizzat devletin hukukî çerçevede tahammülünün üstünde vergi talebinden de korumak gerektiğini ifade ederler. Devletin vergiyi arttırma gerekçesi olarak da iki noktaya değinmektedirler: Birincisi *hazinenin gelir kaybı yaşaması*, ikincisi *de hazine masraflarının artması*. Hazinenin gelirlerinin azalması ya *vergi mükellefi sayısındaki azalma* ile ya da *var olan gelir kaynaklarının elden çıkması* ile ortaya çıkmaktadır.

Hazine masraflarının artması nedeniyle vergi yükünün artması meselesi ise ıslahatnâmelerde hem uzun yıllar devam eden seferlere hem de hazineden maaş alan asker sayısının artmasına bağlanmaktadır. Bu nedenle bu yükü reayaya yüklemenin, yapılacak en büyük hata olduğu konusunda yöneticileri uyarmaktadırlar. Zira bir süre sonra halk dayanamarak bu vergiden kurtulmak için yerini yurdunu terk edecektir. Özellikle XVIII. yüzyılda gerçekleşen göçlerin nedenleri konusunda merkezden gönderilen fermanlarda bu durumun altı çizilmektedir: Örneğin 1748 tarihli bir hükümde “*Bundan akdem seferler takribi ile memâlik-i Anadolu’da olan reâyâ ve ırgad ve göçebe ve ekrad makûlesi tekâlîf korkusundan yerlerini ve köylerini bırakup İstanbul’a kaçup gelüp [...]*” sözleri ile halkın vergi korkusundan göç ettiği belirtilmektedir (ADVNS.MHM.d. 153: 280-281). 1760 tarihli bir başka hükümde de köy halkının vergiden dolayı göç ettiği kaydedilmiştir: “*Eğîn kazâsına tâbi’ Sorak nam karye ahâlisi gelüp yine karye-i mezbûr sükkânından Anton ve Ohan nam zimmiler kendü hâllerinde olmayup mücerred üzerlerine edâsı lâzım gelen avâriz ve nüzûl ve sâir emr-i şerîfe vâki’ tekâlîfleri virmemek zu’mmuyla mesfûr Anton karye-i mezbûrede sâkin oldukları ehl ü iyâllerile İstanbul’a gelüp mütemekkin olmak üzere bir tarikle emr-i şerîf ısdâr [...]*” (ADVNS.AHK.SS.d. 8: 73).

Hazinenin gelir kaybı bahsinde ise yazarlara göre vergi mükellefindeki azalmanın bir ayağını timar sistemindeki bozulmadan dolayı reyanın sipahi grubuna dahil, bir diğer ayağını da Yeniçeri Ocağı’nın kadim kanunlarından uzaklaşıldığından dolayı reyanın bu zümreye dahil oluşturmaktadır. Bu noktada yazarların ortak özellikleri, vergi mükellefinin yani reyanın sayısındaki azalmaya karşı büyük bir endişe duymalarıdır. Bu endişe de onların timarlı sipahi ve kapıkulu askerinin nizâmı konusunda *kanun-ı kadime* sarılmalarına neden olmaktadır. Zira bahsettikleri kanun-ı kadime göre Osmanlı toplum yapısı “erkân-ı erbaa”

ya da “anâsır-ı erbaa” olarak adlandırılan bir hiyerarşiye sahipti. Bu anlayışa göre Osmanlı toplumu *ehl-i seyf* (yöneticiler, askerler), *ehl-i kalem* (âkîller ve âlimler), *ehl-i ziraat* (reaya, çiftçiler), *ehl-i ticaret ve sanat* (zanaat ve ticaret ile meşgul olanlar) denen dört sınıftan oluşmaktaydı (Hasan Kâfî, []: 6-8). Yazarlara göre her sınıf kendi işini düzgün yapmalı, bir sınıf işini diğerine zorla yaptırmamalıydı. Daha da önemlisi, yönetici ve yönetilen gruplar arasında geçiş mümkün olmamalı, birbirinden net bir şekilde ayrılmalıydılar. Aksi halde bu durum kargaşaya neden olur ve nizam bozulurdu. Mardin, meslekî tabakalar oldukları anlaşılan bu topluluklardan sınıf olarak söz edilmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan tabakalaşma bilinci konusunda ipucu verdiğini ifade eder. Ayrıca devletin resmî ideolojisinde, İnalıcık'ın da ifade ettiği üzere, yönetici sınıf (askerî) ve halk kitlelerinden (reaya) oluşan iki tabakanın var olduğunu, aralarındaki geçişin ise yalnızca padişah beratıyla mümkün olabileceğini belirtir. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren bu düzenin yerel güçlerin güçlenmesi ile tehlikeye girdiğini, devletin imparatorluk toprakları üzerindeki mülkiyet hakkını tasfiye etmeye başlamasının, taşrada Osmanlı tabakalaşmasına dair en önemli değişim olduğunu kaydeder. (Mardin, 1967: 11-23).

Toplumsal hiyerarşinin bozulmasına dair uyarılar, reayanın askerî sınıfa dâhil olma isteği ve çabasının engellenmesi üzerine odaklanmaktadır. Daha XVI. yüzyılda Lütfi Paşa bu konuda sert uyarılarda bulunmaktadır. Reayanın asker olmasına müsaade edilirse vergiden kurtulmak için herkesin asker olmak isteyeceğini, bu durumun da reayanın, dolayısıyla hazine gelirlerinin azalmasına yol açacağını belirtir. Bu nedenle askerî sınıfa benzemesine dahi izin verilmemesi gerektiğini, onun gibi giyinmemesi, atı ya da silahı olmaması gerektiğini savunur (Lütfi Paşa, 1991: 81, 98). Bu satırlar daha sonra kendisinden etkilenen Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi ıslahat yazarlarınca da tekrarlanır (Defterdar, 1969: 74-77).

2.2.1. Vergi Mükelleflerinin Azalması ve Hazine Masraflarının Artması

Bahsedilen nedenlerden biri olan reayanın sipahi grubuna dahil meselesinin üzerinde özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl ıslahatnâme yazarları dururken, XVIII. yüzyıl yazarları ise bu konuya oldukça sınırlı yer vermemektedirler. Bu durum, timar sisteminin o dönemde eski önemini kaybetmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Bu dönemde halk daha çok yeniçeriliğe rağbet ediyor, bazı vergilerden kurtulmak için bu zümreye dâhil olmaya çalışıyor ya da öyle olduklarını iddia ediyorlardı.

Yazarlar da vergi mükelleflerinin azalmasına ve hazine masraflarının artmasına neden olacak en büyük etken olarak kapıkulu nizamının bozulmasını görmekteydiler. Bu zümreye ait olanların sayılarının katbekat artması, ulufe masraflarını karşılamakta zorlanan hazineyi yeni kaynak arayışlarına itecek, bu da reayaya vergi olarak yansıyacaktı. Bu durum da yine reayanın göç etmesindeki en önemli etken olarak görülmektedir. Ayrıca kanuna aykırı şekilde reayanın kapıkulu olabilmesi, vergi mükellefi sayısının azalmasına, dolayısıyla geride kalan reayanın vergi yükünün daha da artması anlamına gelmektedir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, hazinenin masraflarının azaltılıp gelirlerinin daima çoğaltılmasına çalışılmasını, bu nedenle ulufeli asker sayısının düşürülmesi gerektiğini ifade

eder. Lütfi Paşa'nın sürekli artan askere ulufe yetiştirmeye çalışmanın pehlivanlık olduğunu söylediği sözünü hatırlatır. Gereği gibi defterlerinin tutulmasının önemini anlatır. Defterdarlığını yaptığı III. Ahmed zamanında dört bir yanda süren savaşlar nedeniyle masrafların arttığını ve hazinenin boşaldığını aktarır. Bu nedenle yeniçeri zammı için acil nakit ihtiyacı doğmuş bir şekilde bu paranın toplandığını belirtir. Eski seferlerden de borç olduğu için giderlerin gelirleri çoktan aştığını, mecburen mukataa malları, cizye vs. gelirlerden birer ikişer yıllığının, içinde bulunulan yıl kullanıldığını ifade eder (Defterdar, 1969: 50-65).

Paşa ayrıca halkın ağır vergi yükünden yakınmaktadır. Ancak vergi artışından değil sonradan ortaya çıkarılan vergilerden bahsetmektedir. Defterdar, halkın her sene ödediği vergiler yetmiyormuş gibi yeni vergiler ihdas etmenin onlara eziyet olduğunu söyleyerek reaya zulmüne dair güzel bir örnek verir. Halktan tahammülünün üstünde mal alınmasını bir evin temelinden alıp üzerine koymaya benzetir ve bu durumun sonunda yapının çökmesine neden olacağını ifade eder. Velinimet olan köylünün korunup kollanmasının önemini vurgular. Onu uydurma âdetlerle sıkıştırıp canından bezdirilmemesi uyarısında bulunur (Defterdar, 1969: 74).

Yeniçerilerin o dönemdeki durumunu sarahaten dile getiren Defterdar, defter üzerinde sayılarının çok daha fazla olduğunu; ancak bunlardan görev yerinde olanların az olduğunu ve buna rağmen aylıklarını eksiksiz aldıklarını belirtir. Ona göre kimin gerçekten yeniçeri olup olmadığını ayırmak gerekir. Zira herkesin malumu olduğu üzere taşrada halkın çoğunun yeniçerilik iddiası vardır. Paşa, uzun Avusturya seferleri sırasında ocağın nizamının bozulup aralarına yabancıların girdiğini, Anadolu ve Rumeli'de halkın vergiden kurtulmak için bunu fırsat bilip kılık değiştirip yeniçerilik iddiasında olmalarından dolayı reayanın artık askerden ayırt edilemez hale geldiğini belirtir. Bu arada dirliklerin de değerinin düştüğünü, istenir tarafı kalmadığını vurgular. Bu konunun düzeltilmesi kimin reaya kimin asker olduğu konusunda defterlerin sıkı tutulmasını ve dahi İstanbul'dan dışarı adımını atmayıp hâlâ sefere gidiyormuş gibi maaş almaya devam eden bir şekilde bu zümreye dâhil olanların hazineye zararlarının halkın da dilinde olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bunların da defterlerden çıkarılması, reaya ile asker ayrılması gerekmektedir (Defterdar, 1969: 66-71).

Canikli Ali Paşa, padişahın tüm imparatorlukta ulufe alan yeniçerilerin kayıtlarını istemesi gerektiğini, reaya içinde gayrimüslimlere kadar asker olmayan kimse kalmadığını, bu işe de rüşvet bulaştığını ve neslinde askerlik olmayanların ocağa dâhil edildiğini aktarır. Paşa, ocağın zabiteleri ile tedbir alınması gerektiğini ve asker olmayanları defterden çıkarmaları gerektiğini belirtir (Canikli, 1973: 161-162).

Dürri Mehmed Efendi, asker maaşlarının hazineye yükünü vurgulayarak bunun azaltılması, boşalan vazifelere tayinlerde dikkatli olunması ve yeni tayinlerin çok az yapılması gerektiğini kaydeder. Fazla sayıda olan ve usulsüz devredilen esamilerin düzeltilmesi, boş kalan esaminin o kişinin akrabasına devredilmemesi, reaya ile esnafın askerî sınıftan ayrılması, sahipsiz esamilerin ise hazineye kalması gerektiğini ifade eder (Dürri Mehmed Efendi, 2022: 76-88).

Süleyman Penah Efendi ise İstanbul'da ve taşrada reayanın voyvoda, mütesellim vs. zabitan baskısından kurtulmak için kendi kendilerini yeniçeri yaparak tüm halkın bu yola tevessül ettiğini, bu kişileri sefere götürmenin ya da fırar etmelerini engellemenin ise mümkün olmadığını anlatır. Yazar, kayıtları kontrol altına alabilmek için her eyalet ve sancakta ne kadar yeniçeri varsa, onlara verilecek esami kâğıtlarında örneğin “*der-eyâlet-i Rumeli der- kazâ-i filân yahud der-sancağ-ı Selanik der-kazâ-i filan ve ismi ve babasının ismi*” şeklinde ayrıntılı yer bilgisi olmasını, kayıtlarda bir sınır bölgesine tahsis olunmalarını önerir. Böylece nerede ne kadar oldukları bilinecektir. Her eyalet ve sancağın yeniçerilerinin yeniden tahrir edilmesi gerektiğini, eskilerden sefere gitmiş olanların ve uygun görülenlerin deftere kaydedilmesini ve kendi kendini yeniçeri ilan edenlerin kaydedilmeyerek reayayı yeniçerilerin içinden ihraç etmemek gerektiğini belirtir. Yazar ayrıca İstanbul'da gereği kadar asker olmasını, fazlasının taşraya gönderilmesini, herkesin yazıldığı yerde bulunmasını önerir. Bir süredir taşrada vükela ve ağaların ihmalinden yeniçerilerin içlerine karıştığını, ancak ehliyetsiz kişilerin ocağa kabul edilmemesini, çoğu yerde serdarların sekbanlardan birer akçe alıp onları yeniçeriliğe aldıklarından dolayı askerde nizam kalmadığını belirtir. Sefersiz zamanlarda talim yapmalarını, tayin oldukları görev yerlerinde 6 ay bulunmaları gerektiğini, esame satılmamasını, her ortanın ne kadar nefere sahip olduğunun bilinmesi gerektiğini aktarır (Penah Efendi, 1942-43: 158-160, 228-232).

Dönemin belgeleri incelendiğinde de vergi veren reayanın yeniçerilik iddiası ile vergi vermeye muhalefet ettiklerine dair çok sayıda şikâyete rastlanmaktadır. Özellikle XVI-II. yüzyılda buna yönelik çok sayıda belge mevcuttur. Örneğin bazı kazaların reayasının İstanbul'a giderek ve hatta İstanbul'u hiç görmeyerek yeniçerilik iddiasında buldukları bildiriliyordu (İE.ŞKRT. 3/556; ADVNS.ŞKT.d. 170: 543; ADVNS.AHK.SS.d. 2: 46). 1704'te Darüssaâde Ağası da İstanbul'a sunduğu arzuhalinde, İzmir'deki karyesinin reayasından bazılarının o seneye kadar vergi verirken o sene askerlik iddiası ile ödemeyi reddettiklerini bildirmişti (ADVNS.ŞKT.d. 41: 119). Bununla birlikte İstanbul'da ve taşradaki kayıtlı yeniçeri sayısında geçmişe kıyasla ciddi bir artış olduğunu da günümüz araştırmaları kanıtlamaktadır (Trabzon örneği için bkz. Öztürk, 2011: 56-62). Dolayısıyla yazarların XVI. yüzyıldan itibaren bahsetmiş oldukları artış ve buna bağlı olarak hazine masraflarının artması ile kayıtların kontrol altına alınması gerektiğine dair görüşleri son derece yerinde tespitlerdir. Ayrıca bir yandan da Anadolu'daki başıboş köylülerden ücretle tüfekli sekban ve sarıca askeri birlikleri oluşturuluyordu. Ancak yazarlar, ordudaki dengelerin bu şekilde değişmesinin temel nedenine değinmemektedirler. Yalnızca Kâtip Çelebi eski rakamlara dönmenin mümkün olmadığına dair gerçekçi bir değerlendirmede bulunmuştur. Kapıkulu zümresi için kanun-ı kadime dönülmesi, devşirme sisteminin yeniden hayata geçirilmesi artık mümkün değildir. Zira bu kanunun dışına çıkılması ve asker ihtiyacının reyadan karşılanmasının ana nedeni yazarların anlattığı üzere kanunları önemsememek ya da açgözlülikle para elde etmekten ziyade, devletin Avrupa'da yaşanan askerî sistemdeki dönüşüme ayak uydurmak zorunda kalmasıdır. Osmanlı yönetimi bu ordularla başedebilmek için ordusunun belkemiğini oluşturan timarlı sipahilere değil, ateşli silahlarla donatılmış piyade

askerlere ihtiyaç duyuyordu. Üstelik devamlı süren savaşlarda ciddi bir insan kaynağına ihtiyaç duyuyor, hatta kimi zaman asker olup olmamasına bakmaksızın insanların silah altına alınmasını talep ediyordu (Örnek belge: Arıkan, 2009: 290-291). Dolayısıyla yazarların en fazla eleştirildikleri noktalardan biri de bu durumu fark edememiş olmaları, kanun-ı kadime dönme önerisinde bulunmalarındır. Bu dönemde bahsettiğimiz gelişmeleri gündeme getiren yazar ise İbrahim Müteferrika'dır. Okuduğu yabancı kaynakların da etkisiyle Hıristiyanların Osmanlı askerine karşı üstünlük nedenlerini ele alır. Bu durum Batı'nın bu konuda üstünlüğünün kabul edildiğini göstermesi bakımından Osmanlı için önemli bir zihniyet değişimi olarak kabul edilmektedir. Yılmaz, daha önce Batı'nın örnek alınmamasını gelişmelerden habersiz olmalarından değil kendi sistemlerini yeterli ve kusursuz gören anlayışlarından dolayı kendi geçmişlerini taklit etmek isteyen bilinçli bir tercih olarak açıklar (2003: 326).

Öte yandan yazarların, reyanın askerî sınıfa geçişine son derece sert karşı çıkmalarının nedeni olarak düzenin bozulacağına dair endişeleri de yine eleştirilen konulardandır. Abou-El-Haj, yazarların kendilerinin de yönetici sınıfından olduklarını hatırlatarak herkesin kendi sınırları içerisinde kalmasını istemelerinin aslında reyanın üst sınıfın ayrıcalıklarına tecavüzünden korkmaları nedeniyle olduğunu ifade eder (2000: 64-65). Hâlbuki daha XVII. yüzyılda sınıfsal geçişkenliğin artmasıyla toplumsal farklılıklar daha az keskin hale gelmişti. Ona göre yazarlar, bu geçişi yönetici elitten dışlanmış, kendi sosyo-ekonomik ve siyasî konumlarını düzeltme ihtiyacı duyanların aktif direnişi olarak görmektense "fitne-fesat" olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla bakış açılarının reayayı temel almadığını düşünmektedir. Yazarların *liyakat* olarak ifade ettikleri terimle aslında sınıf temelli bir liyakatten bahsettiklerini, bu nedenle etik ve dinî kaygılarının arkasında aslında Osmanlı'daki bir siyasî sınıfın yerleşik mensuplarının kendi menfaatlerinin yattığını belirtir (2000: 65, 78, 89).

2.2.2. Hazinesinin Var Olan Gelir Kaynaklarının Azalması

Hazinesinin var olan gelirin azalması ise yine toprak sistemindeki bozulmayla ilişkili olarak iki açıdan ele alınır. Birincisi Osmanlı Devleti'nde toprakların mîrî statüsünün bozulması, ikincisi de bu dirliklerin usulüne uygun verilmeyerek bir şekilde ekâbir sepetine girmeleridir.

Defterdar Mehmed Paşa eserinde, timar tevcihinde kadim kanunlara uyulması gerektiğini belirtir. Ancak alaybeylerinin bazı kılıç timarlarını "*çürüktür*" diyerek biriktirdiklerini ve bilinmeyen bir isme berat verip ürününü yemeyi adet edindiklerini yazar. Bazı timar ve zeamet sahipleri de hileye başvurarak beratlarında "*gelirimiz çok yazdığı halde elimize geçen azdır*" diyerek güya çürüklerini ayırdıklarını ve beratlarından bunu düşürerek yazılı olan gelirlerini azalttıklarını ifade eder. Dolayısıyla yoklamalara önem verilmesi ve kayıtların iyice incelenmesi gerektiğini savunur. Ekâbir, âyan vs. dirlik sahiplerinin kölelerine ya da var olmayan isimlere berat yazıp 5-6 timara mutasarrıf olduklarının bilindiğini yazar. Bunlar için "*adları var kendileri yoktur*" denilebileceğini, zeamet ve timarların bu şekilde yağmalandığını, bunun da taşrada eşkıyanın yayılmasına yol açtığını belirtir. Ona göre sepetlerdeki timarlar yalnız yoklama ile meydana çıkmaz, her vali ve sancakbeyinin bunları

iyice araştırması gerekir. Eğer halka dirliklerin hak sahiplerine verileceği duyurulursa usulsüz alanların saklanamayacaklarını, ihbar edileceklerini anlatır. Ayrıca 30 senede bir reayanın da tahrir edilmesi, ölenler vs. çıkartılarak kayıtların güncellenmesinden bahsedenler arasındadır. (Defterdar, 1969: 76-77, 114-118).

Canikli Ali Paşa; tımarlı sipahi askerlerinin itaat etmez, sefere gelmez olduklarını, işe yarayan tımarların çoğunun rical kapılarına, vüzera dairelerine düştüğünü belirtir. Buna karşın yazar, önce durumun komutanlara sorulmasını ister. Onlar da askerinin yerlerinde olmadıklarını İstanbul'da rical-vüzera kapılarında olduklarını söylediklerinde bir hatt-ı hümayûnla herkesin kendi dirliğinde ev-bark inşa etmesinin emredilmesini, tohum, öküz vs. geçimleri için gerekli yardımın yapılacağını, eğer dönmezlerse tımarların ellerinden alınacağını, hat-ta zararın da ödeteleceğini bildirmelerini ister. Ayrıca alaybeylerinin sepet tımarları olduğu açığa çıkarsa katledilmelerini önerir (Canikli, 1973: 165-166).

Dürri Mehmed Efendi biraz abartılı bir dille, taşrada ehl-i İslâm'ın neredeyse tamamının dirlik sahibi olduğunu, bu nedenle raiyyet rüsûmu denildiğinde yalnızca gayrimüslimlerin akla geldiğini, bu yükten dolayı perişan olup dağıldıklarını söyler. Dirlik sahiplerinden tekâlif istense askerî zümreden olduklarını belirtip vermemek için direndiklerini ve hatta o bölgede halka zulmetmeye cesaret edebildiklerini, kontrol edilmelerinin ise mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre askerî sınıftan olanlar ve olmayanlar ayrılmalı, bu sınıf sürekli denetim altında tutulmalı ve üç sene ocaklara yeni kayıt yapılmamalıdır (Dürri Mehmed Efendi, 2022: 92-98).

Süleyman Penah Efendi de sipahilerin sefere gelmez olduklarını, asker işine akçe karışınca işlerin rezalete vardığını belirtir. Tımar ve zeamet sahiplerinin yerlerinde oturmalarını, İstanbul'da olanlara ise taşınmaları için üç ay mühlet verilmesini, beylerin zeamet sahibi ölünce yerine el koyulmalarını önerir (Penah Efendi, 1942-43: 235).

Hazinenin gelirlerinin azalmasında toprakların mîrî statüsünden çıkıp mülk statüsüne geçmesinin elbette etkisi bulunmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde devlet topraklarının büyük bir bölümü mîrî statüde bulunmaktaydı. Bu aynı zamanda bahsedilen toprakları ekip biçen reayayı da koruyan bir durumdu. Dolayısıyla burada reayanın haklarının da gözetildiği anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla yazarların sistemde yaşanan yolsuzluklara ve toprak statüsünün değişimine dair tespitleri önemli olmakla birlikte bazı isimlerin tımar sistemindeki dönüşümün kaçınılmaz olarak yaşandığını görememesi ve kadim kanunlarına dönülmesine dair önerileri, dönemin şartları ile bağdaşmamaktadır.

2.3. Eşkıya Tasallutu

XVIII. yüzyılda taşrada gerçekleşen nüfus hareketlerinin bir diğer nedeni de eşkıya tasallutudur. Her ne kadar XVII. yüzyıldaki Celâlî eşkıyasının yarattığı kitlesel göç dalgaları kadar büyük bir etkisi olmasa da bu yüzyılda da özellikle kapısız levendat eşkıyasının zulmünden yakınılmaktadır. Kapısız levendler, iş bulamayan ya da çift-bozan durumuna düşen veya ümeradan bir kişinin kapısında sekban iken savaş sonrasında buradan ayrılıp kapısız kalan kişilerdi

(Bkz. Cezar, 2013). Zira Osmanlı Devleti 1593-1606 Avusturya Savaşlarında tımarlı sipahiler yerine tüfekli piyadelere ihtiyaç duymuş ve Anadolu'daki başıboş köylülerden ücretle tüfekli sekban ve sarıca askeri birlikleri oluşturmaya başlamıştı. Ancak önemli sayılara ulaşan bu tüfekli kişiler kapılardan uzaklaştırıldığında eşkıyalığa soyunuyorlardı (İnalçık, 2009: 194). Taşrada silahlı olarak başıboş gezmekte ve yolculara ya da yerleşim yerlerine baskınlar düzenlemekteydiler. Halkın malını, erzakını, hayvanlarını, akçelerini yağlamakta, hatta kimi zaman insanları katletmekteydiler. Bu grupların köylere, kasabalara musallat olması ise sonunda bölge halkının göç etmesine neden oluyordu (Örnek belge: ADVNS.AHK.KR.d. 2: 49). Dönemin belgeleri incelendiğinde özellikle İran Savaşları sırasında (1742-1746), Anadolu'nun valilerin ve sancakbeylerinin otoritesinden yoksun olduğu bir dönemde başıboş levendlerin halka tasallutunun da arttığı anlaşılmaktadır (Bkz. Metin, 2021). Eşkîya nedeniyle taşrada göçlerin yaşandığı da belgelere yansımıştır. Örneğin 1768'de Karaman valisine gönderilen bir fermenda, eyaletinde bazı köy ahalisinin kapısız eşkıya tasallutu nedeniyle köylerini terk ederek civar kasabalara göç ettikleri bildirilmiştir (ADVNS.MHM.d. 165: 420).

Eşkîyanın taşrada yarattığı huzursuzluk elbette muasırların da dikkatinden kaçmamıştır. Zira reyanın kayıtlı olduğu yerde oturmaya, toprağını ekip biçmeye, hayvancılık yapmaya devam etmesi için can ve mal güvenliğinin sağlanması gerekiyordu. Şehid Ali Paşa, yol kesen eşkıyanın hakkından gelinmesi, memleketin korunması gerektiğini belirterek boşalan harap yerlerin ihya edilerek eşkıyaya alan bırakılmaması gerektiğini ifade eder. Kapısız gezip reaya zulmeden haşeratın menedilmesini, hükkam kapılarında kimliği meçhul kişilerin istihdam edilmemesini, yolcuların da güvenliğine ihtimam gösterilmesini ister (Şehid, 1910: 143-144). Aynı satırlar Nahîfî Süleyman Efendi'nin eserinde de geçmektedir (Nahîfî, 1997: 22-23).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da eşkıya zulmünden halkı korumanın öneminden bahsetmiştir. Durumları ile ilgilenilmez ve zalimlerin zulmüne maruz kalmalarına müsaade edilirse vatanlarını terk ederek başka diyarlara dağılıp perişan olacaklarını, birçok yerin boşalacağını, dolayısıyla yollarda güvenlik sorunları yaşanacağını anlatır. Yolcuların mallarının yağmalanacağını, adam öldürme gibi suçların sıkça işleneceğini ve bunlardan dolayı hazine gelirlerinin önemli ölçüde azalacağını bildirir (Defterdar, 1969: 24-25).

Yazarların reaya rahat bir nefes aldırabilmek adına eşkıyayı kontrol altına almanın önemine vurgu yapmaları kayda değerdir. Ancak bu konuda bazı önemli noktalardan bahsedilmediğini görmekteyiz. Levend sayısındaki bu artışın nedeni ve devletin neden bu kişileri istihdam etmeye çalıştığına dair bir bahis bulunmamaktadır. Bu durumda halkın eşkıyadan korunmasına dair söylem oldukça zayıf kalmaktadır. Bu grupların oluşumuna zemin hazırlayan faktörler ya da alınabilecek etkili tedbirler konusunda suskun kalmıştır.

2.4. İç Göçün Domino Etkisi

İç göçün domino etkisi esasen yukarıda da bahsedilen vergi artışı ile bağlantılı bir husustur. Yapılan çalışmalarda XVIII. yüzyılda yoğun göç alan İstanbul özelinde düşünücek olursak imparatorluğun tüm bölgelerinden göç almasına rağmen göç veren yerler olarak özellikle belli bölgelerin isminin sık geçmesi, böyle bir domino etkisinin varlığını göster-

mektedir. Bu bakımdan Sivas, Kayseri, Niğde gibi Orta Anadolu bölgesinden gelen yoğun göçler incelendiğinde belgelerde bölge halkının eşleri ile hane göçü gerçekleştirdikleri, bu kişilerin vergi hisselerinin kalanlara yüklenmesinden dolayı geride kalanların da dayanamayarak bir süre sonra göç ettikleri anlaşılmaktadır. Elbette hemşehri faktörüyle bu göç genellikle belli bir hat üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla yerel idarecilerin ve ahalinin, göçün sirayeti konusunda İstanbul'a yaptıkları uyarıların da gerçekçi bir boyutu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Şer'iyeye Sicilleri* ile *Şikâyet ve Ahkâm Defterinde* bunun ilgili çok sayıda şikâyet bulunmaktadır (Örnek belge: Ü.ŞS. 400: 91b; ADVNS.ŞKT.d. 142: 161; ADVNS.AHK.SS.d. 5: 301).

Konuyla ilgili olarak Canikli Ali Paşa eserinde göçün yaşandığı bölgelerde, geride kalanların gidenlerin vergilerini ödemek zorunda kalmalarının onların perişan olmalarına neden olacağını belirterek taşradaki göçlerin bu önemli sebebine değinmektedir (Canikli, 1973: 171).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da göçün geride kalanlara sirayetinden duyulan endişeye işaret etmektedir. XVI. yüzyıl islahatnâme yazarı Lütfi Paşa'nın eserinde geçen ifadelerle reaya zulümden başka bir yere kaçarsa o yerin yöneticisinin onu eski yerine göndermesi, eski kanun üzere iskân ettirmesi gerektiğini yoksa memleketin harap olacağını belirtir (Lütfi Paşa, 1991: 97; Defterdar, 1969: 74).

Dönemin arşiv kayıtları taşradaki halkın oldukça hareketli olduğunu; köyler, kasabalar, sancaklar arasında göçlerin yaşandığını göstermektedir (Bkz. Metin, 2021; Güler, 1952: 158). Sürekli göç veren bir bölgedeki en büyük sorun da gidenlerden kalan vergi hisseleridir. Ancak eserlerde verilen bilgilerden taşradaki göçün seyrine dair tam olarak bilgi sahibi olunamamaktadır. Dolayısıyla taşradaki bu durumu ve göçün başka göçlere neden olduğuna dair örnekleri biz ancak taşradan gelen şikâyetlerde görebiliyoruz. İslahatnâme yazarları bu konuya kısaca değinse de detaylı bir şekilde bu konuda bilgi vermemekte ya da bu konuyu vurgulamamaktadırlar.

2.5. İşsizlik ve İstanbul'un Sunduğu İmkânlar

Dönemin fermanlarında özellikle İstanbul'a gelen göçmenler için amaçlarının vergiden kurtulmak kadar şehirde iş bulup kolay para kazanmak olduğu da vurgulanmaktadır. Hatta kimi belgelerde gelenlerin sırf "*kâr u kisbde sühûlet vardır*" diyerek memleketlerini bırakıp İstanbul'a geldiklerinden bahsedilir (Bab ŞS. 162: 5b). Taşradaki işsizliğe dair ise XVIII. yüzyıl yazarlarının önceki yüzyıl yazarlarından farklı bir şekilde konuya değinmiş olmaları dikkat çekmektedir. Nitekim XVI. yüzyılda da taşrada bu sıkıntının hissedildiğine dair araştırmalar bulunmaktadır (Bkz. Cook, 1972). Dolayısıyla bazı yazarların bu konudaki tespitlerinin belgelerde geçen ifadelerle örtüşmesi oldukça dikkat çekicidir.

Bu yazarlardan biri olan Canikli Ali Paşa, taşradaki karışıklıkların artmasından reayanın perişan bir hâlde olduklarını ve sadrazamların taşranın işlerini bir kenara bırakıp daha ziyade İstanbul ile ilgilenmelerinin de İstanbul'a göçe neden olacağı uyarısında bulunur ve bu durumun zararlarını anlatır. İlk olarak, İstanbul'un bu kadar himaye edilmesinden dolayı

herkesin “İstanbul’da geçinmek kolay” düşüncesiyle İstanbul’a teveccüh edeceğini, bu gelenlerin vergilerinin de geride kalanlara yükleneceğinden dolayı reayanın perişan olacağını, sonunda onların da göç ederek memleketin harap olacağını belirtir. Elbette bu durum hazineyi de fevkalade olumsuz etkileyecektir. İkinci olarak; memleketlerinde geçinemeyerek İstanbul’a gelen bu insanların burada geçimlerini temin etmelerinin sıkıntı yaratacağından bahseder. Kimi gümrüklerden kimi de ocaklardan bir şekilde ulufe veya bir yerden bir vazife elde etmek isteyeceğinden dolayı bu durum, devlet hazinesinin azalmasına sebep olacaktır. Üçüncü olarak da İstanbul’daki nüfus yoğunluğu ve izdiham nedeniyle niteliğine bakılmaksızın birtakım kişilerin *kapıcıbaşı*, *divan hâceganı*, *züema* ya da *silahşör* rütbeleri elde edeceğini ve bu işlerde hakkıyla hizmet veremeyerek yalnızca kendi menfaatlerini düşüneceklerini belirtir (Canikli, 1973: 171).

Yazar bu görüşlerini belirttiikten sonra seferler nedeniyle zor durumda olan ve artan masraflarla uğraşan hazineye yardımcı olacak bir öneride bulunur: İstanbul’un büyüklüğünden bahsederek hiç olmazsa sefer senelerinde her haneden birer kuruş toplanacak olsa büyük miktarda para elde edileceğini ifade eder. “*Sefer demek hazine demektir*” diye ekler. Ayrıca İstanbullu’yu vergi konusunda bu kadar korumanın da zararını belirtir. İnsanların İstanbul’da vergi konusunda rahatlayacaklarını düşündüklerini, gıda temininin en üst mertebede padişah ve veziriazam taahhüdünde olduğunu bildikleri için ev göçüyle her taraftan peyderpey İstanbul’a geldiklerini, burada bir mahalleye yerleştikten sonra kiminin *kadılık*, kiminin *naiblik*, kiminin de *mültezimlik* görevlerini elde ederek Anadolu ve Rumeli’deki halka rahat vermediklerinden bahseder. İstanbul’da büyük binalar ve çok sayıda sahilhaneler sahibi olup safada olduklarını aktarır. Ali Paşa, İstanbul’un zenginlerin mahalli olduğunu, padişahın Anadolu ve Rumeli’nin durumu ile daha fazla ilgilenmesi hâlinde buraların mamur olacağını yazar. Böylece hem düşmana galip gelineceğini hem hazinenin artacağını hem de İstanbul’daki izdihamın ortadan kalkacağını belirtir (Canikli, 1973: 172).

Süleyman Penah Efendi de eserinde, XVIII. yüzyılın en önemli sorunlarından biri olan İstanbul’a taşradan göç akını ve fazla nüfusun burada yol açtığı problemleri ele alır. İstanbul’daki Üsküdar, Galata ve diğer kazalara hudut konulmasını ve böylece dışarıdan gelip ev yapmak isteyenlere izin verilmemesini önerir. Eğer dışarıdan göç engellenirse hava kalitesinin artacağını, hastalıkların azalacağını, nüfus çokluğunun yarattığı zararların giderileceğini, zahirenin çoğalacağını ve mübayaa tekâlifine ihtiyaç kalmayacağını aktarır. Böylece asayiş olaylarının yaşanmayacağını, yangınların sık çıkmayacağını, kısacası zenginin servetini korumaktan, fakirine vergi korkusundan ötürü koşup İstanbul’a gelmeyeceğini belirtir (Penah Efendi, 1942-43: 230).

Yazar, İstanbul’a göç eden en önemli kitleyi oluşturan Arnavutlar konusuna değinerek haklarında ilginç bir öneride de bulunur. Nüfuslarının fazla olduğunu ve başıboş olup etrafta dolaştıklarını, yerleri tarıma elverişsiz olduğundan yağmaya mecbur kaldıklarını aktarır. Dolayısıyla Arnavutların İstanbul’a gelişlerinin en önemli sebebi olan bölgelerindeki işsizlik meselesine dikkat çekmektedir. Nitekim göçlerinin engellenmesi için bölgeye gönderilen

emirlerde de iş bulmak için beşer, onar hatta yirmişerli gruplar halinde İstanbul'a gelmek istedikleri ifade ediliyordu (ADVNS.MHM.d. 150: 212). Penah Efendi buna karşın paralı olarak askere alınmalarını, buldukları yerde tutulmalarını, Türkçe öğretip nizam verilmesini önerir (Penah Efendi, 1942-43: 239-240).

XVIII. yüzyıl ıslahatnâme yazarlarının diğer dönemlerdeki yazarlardan en önemli farkı bu konuya eserlerinde geniş yer vermeleri ile ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de bu yüzyıl İstanbul'daki yoğun göçmen nüfusun gözle görünür hale geldiği, onlarla ilişkilendirilen problemlerin arttığı ve bu konuda daha sıkı tedbirlere başvurulduğu bir dönem olmuştur. Dolayısıyla bu durum dönemin yazarlarının eserlerine de yansımıştır. İstanbul'un vergi muafiyetinin, burada iş imkânı sunulmasının ve İstanbul ile taşradan daha fazla ilgilenilmesinin bu göçlere neden olduğunu belirterek çeşitli önerilerde bulunmuşlar, göçmen nüfusun artısına dayalı olarak yaşanan sorunlardan bahsetmişlerdir.

2.6. Ehl-i Şer'in Zulmü

Kazalardaki hem mülkî amir hem belediye başkanı hem de hâkim konumunda olan kadılar ile onların yardımcısı ve vekili olan naibler, adaletin sağlayıcıları ve devlet ile halk arasındaki bağımsız bir kanal olmalarından dolayı reaya için son derece önemli kişilerdi. Ancak XVIII. yüzyılda merkezî otoritenin gücünün azalıp yerel güçlerin nüfuzlarını arttırması, kadı ve naibleri de bu güçlerin çıkarları doğrultusunda hareket etmeye zorlamıştır. Ayrıca kimi zaman kendileri de bu durumdan istifade ile halktan aldıkları ücretleri arttırma gayretine düşmüşlerdir (Bozatar ve Demir, 2014: 71-89). Bu durumun çok daha ileri boyutlara taşınması ise kimi zaman ahalinin yerini yurdunu terk etmesine kadar varan sonuçlar doğuruyordu (Örnek belge: ADVNS.AHK.KR.d. 5: 284).

Naibler konusunda yaşanan bir diğer sıkıntı da yerli ahalden naib atanmaması kuralına riayet edilmemesidir. Bu durum tarafsızlıklarına engel olduğundan dolayı şikâyet edilmekteydi. Dolayısıyla naib zulmü de yine göçün nedenleri arasındaydı (ADVNS.ŞKT.d. 174: 36).

İncelenen yazarlar arasında bu konuya daha geniş yer veren isim Süleyman Penah Efendi'dir. Âyan ve kocabaşların kendileri için akçe toplamasını bahane ederek kadıların da fazladan para aldıklarını anlatır. Penah Efendi ayrıca konuya farklı bir açıdan yaklaşarak İstanbul'da kadı olarak atananların başka bir hizmete memur olmadıkları sürece görev yerlerine kendilerinin gitmelerini, niyabet ile görevi zapt etmemeleri gerektiğini ifade eder. Aksi halde gidecek naibin eline bu görevine dair ve maişetleri için *emr-i âlî* verilmesini, onlara mukataanın iltizam ile verilmemesini, emanet ile zapt etmelerini belirtir. Elinde bu emir olmadan gidenlerin ahali tarafından kabul edilmemesi gerektiğini bildirir. Niyabetle göreve gelmenin İstanbul'da kapı kethüdalı ve sarraflar peyda ettiğini ve bunun bir devlet kârhanesi haline dönüştüğünü belirtir. Zira bunun mahiyetinin 700-800'ü geçtiğini söyler. Yazar kadıların ahalden aldıkları ücretlere de değinerek kanunsuz ücret talep etmemeleri gerektiğini ifade eder (Penah Efendi, 1942-43: 314-316).

3. YAZARLARIN KONUYA BAKIŞ AÇILARINA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

XVI. ve XVII. yüzyıl ıslahatnâme yazarları gibi XVIII. yüzyıl ıslahatnâme yazarları için de genel olarak kanun-ı kadime dönüş prensibine bağlı kaldıkları söylenebilir (Savaş, 1999: 88). Bu anlayış çerçevesinde sistemi değil sistemin işleyiş tarzını ya da kişileri eleştirmektedirler. Ancak yazarlar yavaş yavaş gözlerini ihtişamlı geçmişten çevirmeye başlamışlardır (Öz, 2019: 99).

Ele aldığımız konuyla ilgili olarak bakacak olursak dönemin ıslahatnâme yazarlarının göçün nedenlerine dair tespitleri, günümüzde bu döneme dair yapılan araştırmalar neticesinde ortaya konan göç nedenleri ile örtüşmektedir. Ancak bu nedenlerin ortaya çıkmasında etkili olan koşullara dair görüşleri ve sundukları öneriler, bahsedilen içe kapalı ve geçmişe bakan anlayışın tesirinde olduğundan dolayı bu makalede de bahsettiğimiz üzere bazı tarihçiler tarafından eleştirilmektedir.

Genel olarak değerlendirecek olursak ıslahatnâme yazarlarının, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı iç ve dış kaynaklı nedenlerden dolayı imparatorluğun geçirdiği dönüşümün etkisini gözden kaçırdıkları ifade edilmektedir. Ancak bu noktada, tamamen farklı olmasalar dahi, Batı'daki gelişmelerden bahsetmeleri açısından İbrahim Müteferrika ve Süleyman Penah Efendi'nin bu isimlerden ayrıldığını belirtmek gerekir. İbrahim Müteferrika askerî alanda Avrupa'daki gelişmelerden örnekler verirken Süleyman Penah Efendi'nin hem bu alanda hem de tarım ve sanayi alanında Avrupa'ya dair verdiği örnekler ve tavsiyeler dikkat çekmektedir. Kendilerinden önce gelen ıslahatnâme geleneğinden bu şekilde ayrılmaları, aslında Osmanlı toplumu için bir zihniyet değişimi anlamına geldiğinden dolayı önemlidir. Nitekim Öz de esasında II. Viyana Kuşatması sonrasında Osmanlı devlet adamlarının artık gözlerini ihtişamlı mazilerinden Avrupa'daki düşmanlarına çevirdiklerini, bunun da kanun-ı kadimi ihya etmeyi amaçlayan gelenekçi ıslahat düşüncesinin iflası anlamına geldiğini ifade eder (Öz, 2019: 99).

Yazarların tecrübelerinin de etkisiyle dönemin sorunlarına dair gözlemlerini dile getirmeleri açısından oldukça başarılı olduklarını belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu eserler yönetici sınıfın sosyal meselelere bakış açısını göstermesi açısından da dikkate değerdir (Yılmaz, 2003: 321). Bununla beraber incelediğimiz dönem için Canikli Ali Paşa ve Süleyman Penah Efendi gibi isimlerin taşradaki görevlerinden dolayı buradaki duruma da vâkıf oldukları fark edilmektedir. Diğerlerinden daha farklı ve zengin muhtevaları vardır. Ayrıca İstanbul'a göç konusuna değinmeleri, taşrada reayanın ve idarecilerin durumuna dair diğerlerine nazaran daha ayrıntılı bilgi vermeleri dikkat çekmektedir.

Canikli Ali Paşa, âyanın ve taşra idarecilerinin kazandıkları güce dayanarak yaptıkları suistimallerin altını çizer. Yazarın, şikâyetlerin bazı belgelerle yapılması gerektiğini belirtmesi, taşrada meçhul kişilere görev verilmesinin sonuçlarına dair uyarıları, iç göçün taşradaki sirayetinden, vebanın göç nedeni olmasından ve asker geçişleri sırasında reayanın perişanlığından bahsetmesi bu açıdan önemlidir.

Penah Efendi de herkesin kayıtlı olduğu yerde vergi vermesine dair sözleriyle ve taşrada artık devlet korkusu kalmadığını belirterek reayanın bu dönemde yaşadığı sıkıntılara ve şikâyetlerine tercüman olmaktadır. Yazarın, yeniçeri kayıtlarına dair somut öneriler sunması, mübayaacılık, mütesellimlik, kaymakamlık gibi görevlerin yerli kişilere verilmemesine, cizye ve avarız tahsilinin İstanbul'dan birine verilmesine ve malikâne uygulamasının zararına dair uyarıları, taşradaki mukataaların durumu ve uygulamadaki hatalardan, reayaya dair tutulan defterlerin öneminden, servet sahibi kocabaşlıların zulmünden ve eskiden köy olan yerlerin çiftliğe dönüşümünden bahsetmesi, taşradaki duruma ne kadar vâkıf olduğunu göstermektedir.

İslahatnâmelere dair bahsedilen tüm çekinceler dikkate alındığında Abou-El-Haj, bazı tarihçilerin hiçbir eleştiriye tâbi tutmadan bu eserlerde yazan görüşleri çöküşün birer kanıtı olarak görmelerinin ya da yazarların sert tutumlarından yola çıkarak devleti değişime kapalı bir imge olarak kabul etmelerinin doğru olmadığı belirtir. Aksine bu durumun devletin esnekliğini ortaya koyduğunu söyler (Bkz. Abou-El-Haj, 2000). Öz de Osmanlı Devleti'nin uzun ömrü dikkate alındığında bunun pragmatik ve esnek bir yönetim anlayışına sahip olması nedeniyle geçirdiği dönüşümün etkisiyle olduğunu ifade eder (Öz, 2002: 712-713). Zira Süleyman Penah Efendi dahi eserinde devletlerin, şartlar değiştiğinde kendilerini değiştirebilirlerse, ilelebet yaşayacaklarını iddia etmektedir (Penah Efendi, 1942-43: 159).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İslahatnâmeler, muasrirların gözünden Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç göçlere neden olan aksaklıkları görebilmek adına oldukça önemli eserlerdir. Yazarlar kimi zaman doğrudan bu tehlikeden bahsederek yöneticileri uarmakta kimi zaman da yapılan bazı hataların bu sonuca varacağını belirterek konuya dair bilgi vermektedirler. Ancak yazarların yazım amaçlarının, sahip oldukları devlet ve toplum algılarının üsluplarını ve içeriklerini şekillendirebileceği gerçeği de unutulmamalıdır. Dolayısıyla içeriklerinde yer alan bilgilerden faydalanırken bu eserler tenkide tâbi tutulmalıdırlar. Bu noktada özellikle Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın eserinde, ıslahatnâmelere dair ortaya koyduğu eleştirilerin önemini vurgulamak gerekir. Abou-El-Haj, yazarların kullandıkları *rüşvet* ve *liyakat* terimlerinin tekrar değerlendirilmesi, *kanun-ı kadim* anlayışlarının aslının sorgulanması ve bu eserlerde verilen bilgilerin Osmanlı Devleti'nin tarihine ilişkin doğru yorumlanması gerektiğine dair uyarıları ile araştırmacılara farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Öte yandan yazarların yaptıkları gözlemlerin neticesinde aktardıkları tespitlerin kayda değer oldukları da belirtilmelidir. Nitekim incelediğimiz dönemin arşiv belgelerine bakıldığında, yazarların aktardıkları sorunların taşradan İstanbul'a yapılan şikâyetlerle örtüştüğü görülmektedir. Bahsedilen kadim kanunlardan uzaklaşılmasını, kurulan memleket nizamının ve devlet mekanizmasını işleyen sistemin bozulmasının nedeni olarak görmüşlerdir. Ancak bu dönemde, bazı alanlarda, yüzünü Batı'ya dönen isimler de olmuştur. Dolayısıyla yazarların Osmanlı Devleti'nin klasik yapısından farklı bir yapıya dönüşme sancıklarına

tanık olduklarını ve bunu bozulma olarak algıladıklarını söyleyebiliriz. Onlar için kadim kanunlardan uzaklaşmak devlet mekanizmasını işlemez hâle getirmekteydi.

Yazarlar, reayayı korumanın önemine özellikle değinirlerken devletin ya da nüfuz sahibi yerel güçlerin para kaynağı olarak gördükleri reayaya onu bezdirecek kadar baskıda bulunmasını oldukça sakıncalı görmektedirler. Zira bu durumda bir süre sonra göçün kaçınılmaz bir hâle geleceğini belirtirler. Ayrıca reayanın statüsünün değişmemesine dair vurgularının da taşrada asker ve reayanın ayırt edilemez bir hale geldiği bu dönemde sistemin devam etmesi adına ne kadar önemli olduğu da anlaşılmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

a.1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İE.ŞKRT.(İbnülemin Şükr ü Şikâyet Evrakı) 3/556
ADVNS.AHK.SS.d. (Sivas Ahkam Defteri) 1, 2, 5, 7, 8
ADVNS.AHK.K.d. (Karaman Ahkam Defteri) 2, 5
ADVNS.ŞKT.d. (Atik Şikâyet Defteri) 41, 142, 170, 174
ADVNS.MHM.d. (Mühimme Defteri) 147, 150, 153, 165

a.2. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi

Bab ŞS. (İstanbul Bab Mahkemesi Şer'iyeye Sicili) 162
Ü.ŞS. (Üsküdar Şer'iyeye Sicili) 400

b. Kaynak Eserler

Berker, A. (1942-1943). Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası 1769, *Tarih Vesikaları*, 2(7), 63-80, 153-160, 228-240, 309-320, 385-400, 473-480.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1969). *Devlet Adamlarına Öğütler Nesâyihü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ*, Sad: Hüseyin Ragıp Uğural, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Dürri Mehmed Efendi, (2022). *Fesad ve Bozukluğun İslahı İçin Seçilmiş Temenniler- Nuhbetü'l-Emel fi Tenkihi'l-Fesâdi ve'l-Halel*, Haz: Hilal Çiftçi, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
Hasan Kâfi Akhisarî, (1331). *Tercüme-i Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem*, Müt: Ahmed Reşid Paşa, [].
İbrahim Müteferrika, (1990). *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller (Usûl'ül-Hikem Fî Nizâm'il-Ümem)*, Sad: Ömer Okutan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
İpşirli, M. (1997). Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerâ'sı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15, Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, 15-27.
_____, (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar - Kitâb-i Müstetâb- Kitabu Mesâlihi'l Müs-limin ve Menâf'i'l-Mü'minin*, Haz: Yaşar Yücel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Kütükoğlu, M. S. (1991). Lütî Paşa Âsâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi), *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, 49-99.
Mehmed Galib, (1910). Talimât-ı Şehid Ali Paşa, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 3, 137-149.
Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri XI, (2016). Haz. Ahmet Akgündüz, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
Özkaya, Y. (1973). Canikli Ali Paşa'nın Risalesi 'Tedâbîrül-Gazavât', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12-13, 119-191.

c. Araştırma-İnceleme Eserler

Abou-El-Haj, R. A. (2000). *Modern Devletin Doğası-16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparator-luğu*, Oktay Özal, Canay Şahin (çev.), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
Adalıoğlu, H. H. (2009). Siyâsetname, *İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
Aktepe M. (1958). XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı Vesikalar, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9(13), 1-30.
Arıkan, Ş. (2009). *3 Numaralı Sivas Şer'iyeye Sicili'nin (H.1202-1203/M. 1787-1788) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
Arslan, H. (2001). *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
Bozatar, Ş. A. ve Demir K. A. (2014). Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10), 71-89.

- Cook, M. A. (1972). *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, London: Oxford University Press.
- Çelik, Y. (2006). Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İnkilâpı ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15, 25-64.
- Doğan, M. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Makam Vergisi: Caize, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7, 34-48.
- Doğan, M. (2019). Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme, *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 149-173.
- Egen, N. G. (1999). Siyâsetnâmelerimizde Çizilen 'Devlet Adamı' Portresinin Temel Özellikleri, *Bİ-LİG*, 8, 27-47.
- Güler, İ. (2000). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak "İç Göç". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1995-2000 Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, 36, 155-201.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____(2014). *Devlet-i Aliyye II*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Köksal, O. (1999). XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İslahat İhtiyacının Algılanışı ve İslahat Temayülleri, *Osmanlı*, VII, Kemal Çiçek (Ed.), 161-169.
- Mardin, Ş. (1967). Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci, Nuran Yavuz (çev.), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(4), 5-33.
- Metin, N. (2021). İstanbul'a Göç (1703-1754), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Öz, M. (1994). Gelenekçi İslahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti, *Türk Yurdu*, 11(44), 49-52.
- _____(1999). XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve İslahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme, *Türkiye Günlüğü*, 58, 48-53.
- _____(2019). *Kanun-ı Kadîmin Peşinde-Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- _____(2002). II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl, *Türkler*, IX, G. Eren (Ed.), 711-729.
- Özcan, A. ve Sevinç, N. (2019). Nasihatnâme'den Talimatnâme'ye: Damad/Şehid Ali Paşa ve Devlet Görevlilerine Dair Yazılı Emirleri, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 13, 449-503.
- Özcan, A. (1992). Osmanlı Siyâsetnâmelerinde Reâyâ Hukuku, *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, 11, 91-101.
- Özkaya, Y. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14, 171-209.
- _____(2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, T. (2011). *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, İstanbul: Serander Yayınları.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü, *Divân İlmî Araştırmalar*, 7, 135-151.
- Savaş, A. İ. (1999). Lâyihâ Geleneği, içinde (87-114), XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler, *BİLİG, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9.
- Tezcan, B. (2011). *The Second Ottoman Empire - Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York: Cambridge University Press.
- Yılmaz, C. (2003). Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 299-338.